

ЕКЗИСТЕНЦІЯ МІСТИЧНОГО В РОМАНІ ВАСИЛЯ БАРКИ „ЖОВТИЙ КНЯЗЬ”

Розглядається містичне як екзистенційний концепт художнього осмислення голодомору 1932–1933 років в Україні в романі Василя Барки „Жовтий князь”. Виявляються основні закономірності принципів зображення людини у фантасмагоричному світі на межі буття/небуття, роль містичного як особливого авторського світобачення.

Ключові слова: містичне, екзистенційний концепт, голодомор, фольклор, образ, символ, художній прийом, інтертекстуальність.

За об’єкт нашого аналізу взято роман В. Барки „Жовтий князь”, а в ньому, зокрема, як предмет дослідження – роль містичного як екзистенційного концепту осмислення голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Як відомо, основою роману В. Барки стали дійсні реалії, про що вказує і сам автор у передмові до першого видання тексту в Україні 1991 р., написаній 1989 р. в США. Саме художньо трансформовані реалії дійсності склали фактологічну матрицю твору. За словами автора, „для сюжету в романі „Жовтий князь” основа складалася з постійно збираних подробиць протягом четвертини віку: від часу самого лихоліття і до початку оформлення тексту в 1958 році” [1, с. 25]. Які це подробиці, письменник уточнює сам: „Головна частина в змісті набагато зложилася також з особистих вражень <...> Власні враження доповнювалися спогадами багатьох співвітчизників: спершу, до війни, це зберігалось в пам’яті, а починаючи від 1943 року покладалось в записи” [1, с. 25]. Життєві реалії склали один із трьох планів тексту. Перший план, за В. Баркою, – це „реалістичне зображення нещастя в сім’ї селянина; всього страдницького побуту в холодній хаті; розпачливих пошуків хліба – в мандрах, коли відкривалося похмуре видовище масової загибелі” [1, с. 25]. Психологічний пласт оповіді складає вагомий другий план, оскільки показує незвичайні зміни в „душевному житті кожного в родині, що гине” [1, с. 25]. Третій план – метафізичний, оскільки завдяки цьому плану відбувається „висвітлення декотрих явищ із іншої, вищої сфери, відкритих зосібна через церковне життя; а також явищ із світу темних могутностей, незамиримо ворожих людській природі. Символічне значення про них розкривається через зображеного Жовтого князя на картині незнаного майстра” [1, с. 25].

Отже, мета нашої розвідки – простежити поетику містичного в романі, функцію містичного в екзистенційному осмисленні голодомору. Про мету метафізичного плану як вищого духовного сенсу письменник наголосив у слові від автора, розкривав усім текстом роману. Картини онтологічного буття відтворюють „останню духовну брань людських

душ – проти їх пагубних навівів. Народ витерпів один з найвеличніших іспитів в історії своїй – в нім подолав супротивника моральними силами! – висходячи вслід своєму Спасителю на власну Голгофу: прийняти ніби хрещення огнем – у муках, подібних хресним, через відданість своїй життєвій правді-вірі. Від неї не відступив, волюючи гинути” [1, с. 25–26]. Вже на початку роману постає, хоч і надзвичайно лаконічно, метафізичний аспект, що впливає із церковного життя. Автор відразу вводить читача в атмосферу поруйнованого духовного світу. В неділю, коли, як правило, сім'я йшла до церкви, персонажі роману В. Барки вже розділені: господаря повели до сільради, вимагають здавати хліб, а якщо хліба нема, то – гроші. Старший син, навчений у новій школі, за новими вчителями, називає пережитком церкву та відвідання богослужінь. Але традиційне все ще простежується: мама, Дарія Олександрівна, наряджає терпляче доню в найкраще до церкви. Автор паралельно з аспектами метафізичного передає рух душі, яка відчуває невідступне лихо. Символічно, що це передчуття висловлене в думках господині, берегині сім'ї. Вбираючи доню, вона думає: „Квітко моя!” – і неозначиме почуття обкинулося, ніби передвістя з болями; не знати, що, крім них, прийде. Не хоче піддатися їм душа” [1, с. 28]. Як бачимо, в перших рядках твору екзистенція буття осмислюється через екзистенціали непевності, тривоги, в підтексті звучать нотки надії на Всевишнього. Передбачення лихого посилюється тиском з боку влади, яка „настроює дітей проти її (матері. – Т. К.) думки і волі” [1, с. 29].

Увиразнюються екзистенційні аспекти портретними деталями, що яскраво виявляють скульптурні ознаки, посилюють онтологічні реалії: обличчя господині „з видовженістю і запалими щоками; з надто звуженими, супроти звичайного, обрисами нижніх повік, як і надто вглибленими очима. <...> неприродна блідість обличчя” [1, с. 29]. Світле – добре, а темне – лихе. Такі акценти В. Барка буде актуалізувати впродовж усього тексту. Таким світлим на початку роману є образ дитини, доньки Оленки, чистої й світлої, як квіточка: „Як зоря – жила в хаті, дивна тихістю” [1, с. 29]. Містичне в тексті роману побутує в реальному бутті чи надає святості тим, хто страждає. Так, Дарія Олександрівна „хоч найменше їсть, – усе дітям віддає! – але тримається, мов чудом. А висохла; коли вкутається в платок, зав'язуючи біля шії, тоді в його обводі над чолом, схожому на звід іконної ризки, раптом видно, як висохла хворістю” [1, с. 81]. Отже, „звід іконної ризки” спрямовує до символізації, до відтворення мученицької святості.

Церковне життя як духовність руйнується, руйнується віра. Неділя – святий день, для Бога, так звикли люди, а нині такий святий день поруйновано; для головного персонажа, господаря Мирона Катранника „враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло” [1, с. 43]. Містичне слово „німб” потрапляє в інший контекст, протилежний позитивному біблійному, відтепер на селі правила й поняття інші, „тут столичні партробітники прибирають німб подвижництва” [1, с. 42], виконують ретельно інструкції вищого керівництва, „пнуться наверх з останнього сухожилля...” [1, с. 42].

Символ німба антонімічно переосмислене. Отже, містичне подається насамперед через церковне життя, яке в традиційному бутті українців було невіддільне від життя реального. Тиждень напруженої праці завершувався святою неділею з відвіданням церковної служби. Але події роману в інших моральних онтологічних обставинах. Тому неділя у В. Барки означається як „найнещасливіша для Кленоточів і сусіднього села, звідки приходили богомольці, втративши свій храм” [1, с. 43]. Втрата храму, а відтак руйнування духовного чинилося типово. У сусідньому від Кленоточів селі храм було обернено „в склад городини і пиляного лісу” [1, с. 43]. І хоча храм поруйновано, селяни ішли в інше село („віддаль – біля семи верст” [1, с. 43], що засвідчує їхню добровільність, потребу в Слові Божому. Та й храм у Кленоточах, як виявилось, закривають, що виявляє тотальність наступу на духовне. Але з уст священика чуються слова підтримки і думки про вічне: „Здібні хramину тіла кожного з нас нищити <...>, а душу вбити безсилі, бо вічна” [1, с. 43]. Містичне актуалізується в проповіді батюшки: „Пам’ятаймо завжди, що Бог любить нас!” [1, с. 43].

Художні реалії вказують, що на людей пішло тяжке випробування. Текст рясніє екзистенційними вкрапленнями, де персонажі розмірковують про дійсність, прагнуть осмислити її. Їх підтримує віра, на цьому робить акцент автор у розмірковуваннях персонажів і в авторській мові. Наприклад, Харитина Григорівна, мати Мирона Катранника, вірить „без жодного сумніву”: „Гіркий світ, де живемо, проте – не покинуті ми” [1, с. 44]. (Зазначимо, що автор роману був глибоко віруючою людиною, що стверджують усі його художні і літературно-критичні тексти). В романі християнське світоуявлення актуалізується в останній (перед закриттям владою церкви) проповіді священика, де лейтмотивом звучить відповідальність за життя, пропонується для осмислення невиконання заповідей, гріховне життя і нерозкаяні гріхи. Потужно звучать інтертекстуальні зв’язки проповіді зі Святим Письмом. Містичний план підводить до висновків: „...чи в серцях несе м ковчег, що дав нам Христос: заповідь Його? Покинули! І понесли злобу. Без молитов, згорділи, що в нас родюча земля. От, відібрана. Без молитов згорділи, що багато хліба було. Віднявся. Бо з пирогами забули скінію духовну. Одумаймося! Сокира при дереві і огонь: пожерти, коли духовного плоду нема” [1, с. 44].

Містичне звучить у псалмі, що відомий, за словами лірника, з козацьких часів, в якому за страждання Ісус обіцяє „весь народ скупити і з собою взяти” [1, с. 47]. Символічно змальована сцена захисту церковних цінностей [1, с. 47–48]. Вони як оберіг і надія на виживання. Селяни миттю все винесли – і щезли. Комісії лишилося зняти лише дзвони [1, с. 47]. Автор не випадково наголошує, що хлопці знімали дзвони „знехотя”. Отже, страх Божий не зовсім покинув їх.

В ідеологічній боротьбі нової влади в романі трансцендентне стає предметом критики, воно витісняється з реалій життя, зі свідомості персонажів, з традиційного способу побутування, кваліфікується образами від владних структур як забобони, безапеляційно відкидається.

В інтертекстуальних розповідях-свідченнях про переживання голоду постає багато історій, які виявляють осмислення персонажами головного спрямування тоталітарної політики: „...душу моему чоловікові струїли та багатьом, як він. Його погубили і других – через нього. <...> зробивсь активістом, не з користі, а тому що повірив: так треба для добра трудящих” [1, с. 145]. Розгубленій жінці, яка втратила чоловіка, радять „носити хрестик і надіятись на Бога” [1, с. 145]. Текст ілюструє жорстокість влади, чим відтворено своєрідну змагальність у її вияві; не зважається, що, за М. Фуко, в „змаганні на жорстокість є виклик, який сама вона кидає і на який коли-небудь хтось відповість” [6, с. 90].

Кара Господня як вияв метафізичного неодноразово виникає в романі. Крадуть з голоду, але персонажна оцінка однозначна: „На погибель беруть!” [1, с. 151]. Текст ілюструє мотиви відступництва, смерті, молитви. Їх художні витлумачення як явища інсайту – осяяння, прозріння, що має трансцендентне походження, виявляє інтуїтивне розуміння причинно-наслідкових зв'язків у долях, обставинах. При владі ті, що, як зазначає автор, живуть не так, як „передбачено в „Капіталі” Маркса” [1, с. 150], а викривлено. Містичні символи посилюють негативне, увиразнюють бездуховне: „Пасуться при „мечі революції”, і гріють казан сатаніла” [1, с. 150].

Екзистенція часу передається лаконічними образами сільських нетипових для іншої доби пейзажів, але для голодного лихоліття типових – „глухі садиби, яких чимало після висилок” [1, с. 81]. Лаконічний і надзвичайно місткий образ-символ глухих садиб після висилок увиразнює містичний аспект. Такі екзистенціали, як Бог, істина, вибір, свобода, любов, родина, смерть активно функціонують у тексті В. Барки, відтворюючи онтологічні реалії. Художній час, спроектований у трагічні роки голодомору, панорамно передає світоглядну парадигму людини у фантазмагоричному світі на межі буття/небуття. У персонажів з'являється нехіть до життя, розуміння смерті як звільнення від страждань, віра тримає персонажів до останньої межі. Віра виявляє себе в милосерді, у бажанні допомогти іншому. Вона висвітлює чорноту, показує шлях до світла через неймовірні страждання. Вони для Барки – страшні повчальні уроки. Таку ідею він прагне донести і реципієнтам свого тексту, тому для нього містичний, метафізичний план оповіді невід'ємний. Саме тому в завершальних картинах роману виживає із духовно здорової родини його наймолодший пагінець, син Катранників Андрій як надія на відродження здорового духу народу; саме духовність, віра, що керують вчинками на рівні підсвідомості, спонукають сусідів прихистити в себе сироту Андрія.

Зосередженість на екзистенціалі Бога є однією з домінуючих авторських інтенцій, як вказівка на спосіб виживання в трагічному світі, де запанував був Жовтий князь – уособлення диявольських сил, але автор підводить до думки, що є шлях боротьби з ним – життя в Богові, а отже, в правді. Роман позначено потужними інтертекстуальними зв'язками зі Святим Письмом, що виявляється або в безпосередньому читанні персонажами Біблії, або в проповідях священника, або в діалогах

персонажів, у їхніх внутрішніх монологів, або в образах, які зустрічаються персонажам на життєвих дорогах усього художнього простору. Роман відображає світоглядну парадигму митця, в якій актуалізовано ідею Бога, відтак можемо говорити про митця в термінах свідомості, за Е. Касісером; чи про свідомість як передумову буття, за К.-Г. Юнгом; можемо говорити про свідомість, яка призводить до тих чи інших реалій, обставин онтологічної дійсності. Метафізичні аспекти в тексті В. Барки, безумовно, продуктивні для екзистенційної концептуалізації осмислення голодомору 1932–1933 років в Україні. Незважаючи на домінуючий реалістичний план, метафізичне, містичне виконує переважаючу функцію, воно спрямоване на виклик почуття співпереживання й глибокого осмислення художнього буття персонажів, спрямоване на катарсис реципієнта.

Людина – неповторна, самотня екзистенція, до цього підводить автор, і зображена трагедія масових втрат у романі набуває особливої гостроти. Текст дає художню картину світу через раціональне та ірраціональне пізнання. Містичність за обсягом романної площі поступається ірраціональному, але вона надзвичайно важлива у символічному потрактуванні причинно-наслідкових реалій. Автор вступає в своєрідний діалог і з сакральним, і з персонажем, фактично є суб'єктом діалогічних стосунків [5, с. 71]. Містицизм, інтеграція біблійних образів та євангельських мотивів у літературний текст В. Барки плідно працюють на багатоаспектне відображення хронотопу.

Текст дозволяє вивести типологію біблійних образів, які поділяються на ті, що уособлюють світле, і ті, що несуть зло, руїну. Останній текст виявляє більше. Проте світло залишається надією на виживання. Дана інтонація створює своєрідний каркас роману, є початковим мотивом і заключним акордом. У ній домінують відтворено христологічний контекст. Апокаліптичні мотиви тематично пов'язані з живописною роботою невідомого майстра, де зображено жовтого князя, з діями влади, з переживанням голоду, що розгортається в багатопланових картинах багатого романного простору й часу. За онтологічним буттям прочитується думка „чистого, душевно просвітленого” [3, с. 22] автора про Божий гнів та покарання, текст веде до відчуття катарсису як фізіологічного очищення [4, с. 65]. Старозавітні образи виникають у романі як невід'ємні чинники Святого Письма, які разом із новозавітними образами пропагують морально-етичний закон людського життя. Б. Барка крізь призму релігійності та містичності висновує головну думку про відповідальність людини за благополуччя на землі. Цей чинник складає особливість художнього мислення автора. З метою реалізації творчого задуму активно використано біблійну лексику. Вона органічна в тексті – у мові персонажів, в авторських відступах. Метафізичне світовідчуття автора співвіднесене з багатьма персонажами, через які пропагується людинолюбна теорія, протилежні образи її увиразнюють. Трансцендентні феномени, діалоги про слово Боже поглиблюють екзистенційні концепти осмислення голодомору, в яких має прийти глибоке розуміння обставин життя, прозріння, осмислення

причин. Текст веде до утвердження новозавітного погляду на людину про її триєдність: синтез тіла, душі, духу [2, 1 Сол. 5: 23], ілюструє містичний досвід персонажів. Звернення до молитви як до розмови з Богом найчастіше виявляється як прохання про допомогу. Враховуючи трагізм художніх реалій, молитви з подякою та хвалою майже не використовуються. Молитва виповнює психологічні портрети, посилює відображення опозиційності.

Містичне в романі В. Барки „Жовтий князь” є одним із домінантних планів зображення; морально-етична доктрина містичного ділить персонажну структуру роману, виявляючи її опозиційність, увиразнюючи художню модель світу, в якому своєрідно виявляються добро і зло; містичний аспект, біблійна образна система, трансцендентна матриця складають домінанту ідейного змісту роману, зосереджену на екзистенціалі віри.

1. Барка В. Жовтий князь : роман / В. Барка. – К. : Дніпро, 1991.
2. Біблія. Перше послання св. апостола Павла до солунян.
3. Жулинський М. У світлі віри / М. Жулинський // Барка В. Жовтий князь : роман. – К. : Дніпро, 1991. – С. 3–22.
4. Кристева Ю. Сила ужаса: Эссе об отвращении / Юлия Кристева. – СПб. : Алтейн, 2003. – 256 с. – (Серия „Гендерные отношения”).
5. Рымарь Н.Т. Теория автора и проблема художественной деятельности / Н.Т. Рымарь, В.П. Скобелев. – Воронеж : ЛОГОС-ТРАСТ, 194. – 262 с.
6. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. – К. : Основи, 1998. – 392 с.

Аннотація

Рассматривается мистическое как экзистенциальный концепт художественного осмысления голодомора 1932–1933 годов в Украине в романе Василия Барки „Желтый князь”. Определяются основные закономерности принципов отображения человека в фантасмагорическом мире на рубеже бытия/небытия, роль мистического как характерного авторского мировидения.

Ключевые слова: *мистическое, экзистенциальный концепт, голодомор, фольклор, образ, символ, художественный прием, интертекстуальность.*

Summary

The mystical as an existential concept of artistic comprehension of the famishment in 1932–1933 in Ukraine is considered in the „The Yellow Prince” novel by Vasyl Barka. The main principles of representing the person in the phantasmagoric world upon the boundary of existence/non-existence and the role of the mystical as an individual author’s world-view are discovered.

Key words: mystical, existential concept, famishment, folklore, image, symbol, artistic method, intertextuality.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.